

КЪМ НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ ИСТОРИЯТА НА КОМУНИКАЦИОННАТА ИНФРАСТРУКТУРА В БЪЛГАРИЯ

доц. д-р. Пламен Братанов

Сравнително малко български изследователи разглеждат историята на българската книга и периодичен печат, радио, телекомуникации и реклама от гледна точка на социологията и на културологията. Почти отсъстват социокултурни изследвания, посветени на историята на телекомуникациите, особено през периода между двете световни войни и конкретно на телефонната комуникация тогава; не е изучена и историята на плаката, и на звукозаписа. Социокултурните характеристики на комуникационната активност в България през първата половина на 20 век, а и по-късно също предстои да бъдат анализирани и обобщени.

В настоящата студия правим опит да проследим някои от по-значимите факти от историята на българския периодичен печат, телефон и радио.

Българският периодичен печат – 1841-1941 г.

Появата на българския периодичен печат в неговата съвременна форма и в духа на европейската традиция става близо 200 години след издаването на първите европейски печатни издания. Това са годините 1844 – поява на първото българско списание „Любословие“ в град Смирна (Измир) и 1846, когато излиза от печат първия български вестник „Български орел“ под редакцията на проф. д-р Иван Богоров в Лайпциг.¹ Причината за късната поява и развитие на българския периодичен печат е историческото положение на България тогава – тя е в пределите на Османската империя, която е изостанала в развитието си още през 18 и 19 век, в сравнение с напредналите европейски западни страни и САЩ.

Възникването на първите български периодични издания не е случайно. Те са проявление на нарасналото национално самосъзнание на българския народ през първата половина на 19 век, на неговия стремеж към образование, към национално и духовно освобождение. Така най-вече след Кримската война, едновременно с откриването на редица нови училища и читалища в поробената ни родина и благодарение на общия подем на българската народност периодичният печат в България бележи едно непрекъснато развитие.² Този печат до Освобождението на страната (1878 г.) се развива както в границите на Османската империя, така и извън нея. Там той естествено е подложен на строга цензура и произвол от страна на османската държавна власт, спъван е в развитието си и от една остаряла

печатарска база.³

След Освобождението българският периодичен печат се развива в Княжество България и в Източна Румелия. Той изследва особеностите на политическото развитие на българската държавност и отразява интересите на доминантните тогава обществени групи. Казано най-общо, в началото на 1879 г. това са представителите на двете противопоставящи се политически разбирания за бъдещото развитие на новата българска държава – на “либералите” и на “консерваторите”. Привържениците на първото направление – П. Каравелов, П. Р. Славейков, Ст. Стамболов и др. освен че изразяват възрожденските традиции в повечето от българските предосвободенски периодични печатни издания, в действителност са и ръководителите на духовните, политическите и революционните борби на българския народ до Освобождението.⁴ Г. Начович, Т. Икономов, М. Балабанов и др. възрожденски дейци са идейните вдъхновители и лидерите на консервативното политическо течение в Учредителното събрание в България след Освобождението. И едните, и другите освен че са основатели на българския предосвободенски печат и въпреки политическите си различия, продължават неговите традиции и изразяват един общ стремеж към защита на националните интереси на България. Идейните борби, конфликти и спорове между двете политически направления в Учредителното събрание във Велико Търново, както свидетелства Б. Андреев, намират най-ярък израз в изработването на тези членове от бъдещата българска Конституция, които легитимират положението на печата в Княжество България. Според тях и по-точно, според член 79 – “Печатът е свободен. Никаква цензура не се допуска, също и никакъв залог не се иска от писателите, издателите и печатарите. Когато писателят е познат и живее в княжеството, издателят, печатарят и раздавачът няма да се преследват.”⁵ Поставянето на въпроса за необходимостта от цензура все пак на “съчиненията от духовно и догматично съдържание, св. Писание и богослужебните книги”, пак според свидетелството на Б. Андреев, буквално “взривява” Учредителното събрание. Речта на П. Каравелов тогава има ефект най-вече с обръщението към консервативното крило на събранието: “Днес ще запретите богословското съчинение, утре – философското, а в друг ден – ще се докопчите и до физиката”.⁶ Независимо от това обаче, съдържанието на чл. 80, прието на събранието гласи: “Свещеното писание, богослужебните книги и съчинения от догматично съдържание, определени за употреба в православните църкви, тъй също и учебниците по Закон Божи, назначени за употребление в училищата на православните, подлежат на предварително одобрение от Св. Синод.”⁷

Съдържанието и характерът на българските вестници от тогава, от

края на 19 век, естествено, следва идейното противопоставяне и противоборството във вътрешния политически живот на страната, следва и създаването на новите социални структури и групи, отношенията между тях и между самите хора.

През 1881 г. е суспендирана Конституцията от княз А. Батенберг и е въведена цензура срещу свободния печат в България, която продължава до Съединението – 1885 г. Този период от историята на българския периодичен печат освен с политическото и териториалното обединение на страната, с централизирането на стопанския, културния, обществен и политически живот е характерен и с управлението на видния български държавник Ст. Стамболов – от 22 август 1887 до 18 май 1894 г. Тогава са приети и редица ограничителни закони за печата, например, така наречения „Башев закон“; въведена е и политическата цензура – до 1892 г. Подтискането на периодичния печат през този исторически период е съпроводено и с гонения на опозиционно настроените журналисти. Не може да се отрече обаче фактът, че по време на управлението на Стамболов главните въпроси, обсъждани на страниците на българския периодичен печат стават състоянието на стопанското развитие на младата българска държава, въпросите на законотворчеството, на автономността и на признаването на правата на българските училища в Македония и в Одринско, проблемите на църковните и културните изяви на българското население в тези земи.⁸

От правно гледище, по-значими събития, които оказват въздействие върху развитието на българския периодичен печат през тези години непосредствено преди края на 19 век и началото на 20 век са законите на Папанчев от 1896 г. и законът на Пешев от 1900 г., според които е поставен образователен ценз за отговорните редактори на периодичния печат. Според първия закон, редактори могат да стават лица със средно образование, а според втория – лица само с висше образование.⁹ Поставянето на това изискване не е отвлечен въпрос по отношение на периодичния печат. От една страна, неговото изпълнение засяга въпроса за авторството на печатните материали, публикувани в българските вестници и списания. От друга страна, тъкмо излагането на различните политически платформи, последователната им защита и популяризиране и полемика на политическа основа, свързана при това с употребата на необуздан, остър и цветист и дори вулгарен език¹⁰, характеризира българския периодичен печат от тези години. Нека не забравяме, че същият този печат все още е един преди всичко печат на отделни политически партии, който изцяло отговаря и на съответното материално и духовно развитие на младата българска държава. В нея ускорено се развиват нови стопански структури и форми, които довеждат и до една радикална промяна

на обществените структури. На границата между 19 и 20 век стопанските проблеми на България едновременно с политическите проблеми отново завладяват страниците на българските вестници. Това е и времето на появата на жълтите и на порнографските издания, на вестниците, които изразяват интересите на новите социални групи. Отделните малцинства – евреи, турци, арменци, цигани и албанци също започват да издават свои вестници. По това време е поставено и началото на организираното земеделско движение в страната и довеждат и до възникването на земеделските вестници – вестник “Земеделско знаме”, 1902-1934.¹¹ Това е и времето на появата на периодичните издания на социалистическата партия в България – “Журнал Современный показател” и вестниците “Росица”, “Ден”, “Работник”, “Работнически вестник” и списание “Ново време”, 1897-1923. Тогава в българското комуникационно пространство възникват и първите независими информационни периодични издания – “Отзив”, 1897-1900; “Български търговски вестник”, 1893-1918; “Новини”, 1901-1904; “Вечерна поща”, 1900-1922; “Дневник”, 1902-1944; “Утро”, 1911-1944. Появата и на тези вестници и на подобните на тях не е случайна. Популярността им се дължи на интереса, на вниманието и на потребността на читателската аудитория от неангажирани с определена политическа позиция интерпретации на новините, сведенията, събитията от вътрешния и международния живот на страната. При това, създаването и на БТА (Българска телеграфска агенция) през 1898 г., допълнително улеснява достъпа до широката читателска аудитория от необременени с тесни политически интереси новини. Интересът на посочените вестници гравитира към сензационната случка, криминалния елемент, асоциалното поведение, към отделни факти от съдебната хроника. В същото време, обаче тези вестници нашироко и настоятелно разглеждат и обсъждат и престъпления, извършени от “силните на деня”, политически сензации и разкрития на афери, извършени от държавни чиновници, събитията в Македония. Според Б. Андреев, тъкмо разпространението на този тип вестници и печатни издания поставя основите на модерния вестник у нас, популяризира и мястото на карикатурата в него, отпечатването на вестникарските романи, поставя и изискванията за журналистически и организаторски талант на издателите, за техния професионален стил, култура и политическа прозорливост.¹²

Друго съществено обстоятелство, което увеличава интереса към информационните ежедневници (понякога наричани и “жълт печат”) за сметка на партийните издания е периодът на последвалите войни, които България изживява през първите десетилетия на 20 век – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Тогава е въведена военна цензура по отношение на периодичния печат. Повечето от партийните

вестници спират, а на тяхно място се появяват военните издания – “Военни издания”, “Народна отбрана”, “Отечество”, Г. Боршуков и Вл. Топенчаров отбелязват и появата тогава и на нови, “купени” български вестници от страна на външни сили – “Балкански сговор”, “Свободни маси”, “Балканска трибуна”, “Дойче Балкандайтунг”.¹³

След края на Първата световна война и последвалата национална катастрофа българският периодичен печат преживява “второ раждане”. По това време тиражът на вестниците и списанията на левите партии в България расте – “Селски вестник”, “Работнически вестник”. През същото време възниква и женски печат, широко се разпространяват и религиозните издания. Обособяват се и печатните органи на Демократическата партия – вестник “Пряпорец”, на Народната партия – вестник “Мир”, на Радикалната партия – вестник “Радикал”. Вестник “Независимост” обединява либералните партии. През 1919 г. излиза и вестник “Зора” като информационен ежедневник, който също пропагандира антиправителствени идеи. През 1922 г. е създаден и Конституционния блок – Обединена народно-прогресивна, Демократическа и Радикална партия. Негов печатен орган е вестник “Слово”. По това време се появяват и научни и научно-популярни издания, технически списания, театрални и кинописания, както и първите литературни списания – “Везни”, 1919-1922; “Хиперион”, 1922-1931; “Златорог”, 1920-1943; “Пламък”, 1924-1925.¹⁵

След края на Първата световна война българският периодичен печат в количествено отношение също бележи една значителна промяна. Така през 1919-1924 г. в София се издават общо 20 вестника (16 вечерни и 4 сутрешни вестника) като по-значителните от тях са: “Дневник”, “Заря”, “Зора”, “Ново време”, “Утро”, “Пряпорец”, “Работнически вестник”, “Народ”, “Слово”, “Земеделско знаме”, “Демократичен сговор” и др. Дневният тираж на отбелязаните, а и на другите софийски вестници тогава е 200 000 екземпляра.¹⁶ В същото време и пак в София излизат и 36 несекидневника и 50 списания, докато в провинцията те са съответно – 19 и 9.¹⁷ Разбира се, този брой на вестниците и списанията в началото на 20-те години на 20 век е многократно по-малък от общия брой на всичките вестници и списания излизали през периода 1878-1900 г. – 648.¹⁸ Само 18 вестника обаче от този общ брой на вестниците са всекидневници, а 291 са седмичници. При това, по-голямата част от същите тези печатни издания имат твърде “кратък живот” – средно едва 20-тина броя.¹⁹ Тиражът на тези вестници също е твърде малък – около 1000 екземпляра.

Едва в началото на 20 век въвеждането на новите технологии, на ръчната продажба на вестниците, както и широкото навлизане на комерсиалното, търговското начало в българския периодичен печат

съдействия за намаляването на единичната цена на българския вестник и за увеличаването на неговия тираж – между 3000 и 10 000 екземпляра.²⁰

Времето, когато излизат всичките тези вестници и списания е изключително драматично. Върху него налага отпечатък насилствената смяна на държавната власт в България в нощта срещу 9 юни 1923 г. и най-вече кървавите събития, които последват периода 1923-25 г. Амнистията на политическите затворници през 1926 г. е съпроводена и с други усилия за нормализиране на изключителната поляризация на политическата обстановка в страната. Българският периодичен печат тогава се намира под юрисдикцията на приетия Закон за защита на държавата, членове 6, 7 и 19, действието на които, казано най-общо, е насочено срещу периодичните издания на политическата опозиция. Отново наблюдаваме разцвет на вестниците и списанията в смисъл на непрекъсната поява на все по-нови и все по-различни заглавия. По този повод е уместно да цитираме и едно свидетелство на Г. Боршуков и Вл. Топенчаров: "Никога вестникарските будки у нас не са били напичвани с толкова много вестници и списания – в 1930 г. броят на периодичните списания е достигнал вече до 394 списания и списанийца и 585 вестници и листове."²¹

Следващата знаменателна дата за развитието на българския периодичен печат е 19 май 1934 г. Новото правителство на България разпуска Народното събрание, забранява политическите партии и организации и спира печатните им органи – 14 юни 1934 г. Министър-председателят Кимон Георгиев установява цензура върху печатните издания. Прокуратурата получава и извънредни права да възбужда наказателно преследване срещу отделни вестници и списания. Утвърдени са и нови правила за издаването на периодичните издания – въвежда се разрешителния принцип при тяхната регистрация и допълнителни изисквания към техните редактори. В страната продължават да излизат информационните ежедневници "Зора", "Утро", "Дневник", "Заря", "Мир", "Камбана", "Слово" както и правителствения вестник "Нови дни". От списанията остават литературно-обществените списания "Хиперион", "Златорог", "Листопад", "Българска мисъл", "Философски преглед" и "Юридически преглед".²²

До влизането на България във Втората световна война, нейната външна и вътрешна политика е насочена към засилването на интересите на държавата в стратегическите нейни стопански отрасли – алкохола, тютюна, петрола. Тази политика се осъществява в условията на засилването на функциите и авторитета на полицията. Тя работи съвместно с Дирекцията на обществената обнова, която отделя специално внимание на "идеологическата обработка на масите" и на пропагандата.²³ На основата и на тези исторически факти, които директно засягат

функционирането и развитието на печата от 19 май 1934 г. до присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 май 1941 г., можем да направим извода, че българския периодичен печат за времето от Освобождението до началото на 40-те години (т.е. повече от 70 години), се развива на основата на съвременния модерен европейски вестник от 20 век, независимо от твърде късната си поява – 40-те години на 19 в.

Непрекъснатото увеличаване на новинарския поток в младата българска държава едновременно с неспирния ход на времето увеличава и популярността на различните печатни издания в нея. Те постепенно "откриват" своята аудитория и променят както тиражите си, така и честотата на публикуване – месечно, седмично, всекидневно.

Както и в други страни, и в България през разглеждания период се извършват множество опити за ограничаване на свободата на печата. Тъкмо тя е и основната причина за намесата на държавата в него. Очевидно, обаче, тази намеса, както и в много други страни през разглеждания период е безуспешна. Изводът, който следва отново повтаря наученото от световния опит, който е доказал, че периодичният печат изобщо трябва да следва интересите и потребностите на обществото като цяло, неговите ценности, норми, очаквания и надежди, а не обратното.

Българският периодичен печат в по-голямата си част през интересуващия ни период повтаря и европейската традиция в журналистиката – всяко събитие и отделен факт в повечето случаи се разглежда от определена гледна точка, която е обоснована и дава началото на едно критическо осмисляне на съответното събитие или отделен факт. Така партийните вестници у нас естествено защитават политическите си идеи, направления, внушават и пропагандират предлаганите на читателската ни аудитория образци на мислене, чувства и социално поведение.

С изключение на правителствените вестници у нас, които се финансират от държавния бюджет, останалите вестници в по-голямата си част представляват вид частно индустриално предприятие, функционирането и развитието на което следва логиката на пазарните отношения. Поради това в България наблюдаваме за разглеждания период отначало малки тиражи – високи единични цени на вестниците, а по-късно – масови, големи тиражи и ниски единични цени, както и рекламни постъпления.

Телефонът в България – 1879-1939 г.

По свидетелства на съвременниците е определено, че първата телефонна връзка у нас е била установена между кабинета на главния

управител на Южна България Александър Богориди и канцеларията на неговите сътрудници в Пловдив през 1879 г.²⁴ За начало, обаче, на градските телефонни съобщения в България се счита пускането в експлоатация на пет-линейния стенов телефонен номератор, инсталиран в София през 1886 г.²⁵ Към него са били свързани пет телефонни апарата, монтирани съответно в Двореца на българския княз, в кабинета на министър-председателя, в главната дирекция на П.Т.Т., в IV полицейски участък и в дома на едно гражданско лице, търговски представител.²⁶ Същият телефонен номератор е заменен с друг, с двойно по-голям капацитет през м. август 1887 г. Тогава са назначени и първите две телефонистки. Малко по-късно, в първото самостоятелно помещение на утвърдената вече телефонна служба в България е инсталиран и 20-линейен телефонен номератор, който включва в телефонната мрежа Министерството на вътрешните работи, Външното министерство, кабинетите на градоначалника, на комендантите на столицата, полицейските участъци и столичната казарма.

Първото междуградско телефонно съобщение е осъществено между София и Пловдив през 1892 г., при което телефонната служба е разделена на градска и междуградска.

По същото време се въвеждат и лични карти за право на разговор на отделните абонати.²⁷ Впоследствие това изискване твърде бързо отпада. Тогава и главният директор на П.Т.Т. за първи път поставя въпроса пред правителството за собствеността на телефонната мрежа, за особеностите на нейната експлоатация, за необходимостта от спазването на тайната на провежданите разговори, а също и за събирането на приходи от телефонните абонати.

От този момент нататък разпространението на телефона в България постепенно набира скорост. Установяват се и други междуградски телефонни съобщения, увеличава се и се разширява телефонната мрежа на частните абонати. Последното обстоятелство става причина и за допълнителното улесняване на достъпа до телефонната мрежа от отделните граждани.

Запазените статистически данни от началото на века свидетелстват за броя на телефонните абонати в София. През различните години те са съответно:

- 1908 г. – 673
- 1912 г. – 1325
- 1918 г. – 2000
- 1930 г. – 6776
- 1934 г. – 9306

За цялата страна през 1934 г. броят на телефонните постове достига

Периодът на войните, в които България участва – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, преустановяват телефонизацията на страната. Все пак в двете междувоенни години към междуградската телефонна мрежа се включват допълнително още 11 български градове.³⁰

Качеството на установените телефонни връзки още през първите десетилетия на телефонизацията на страната предизвиква недоволство и критика сред абонатите. Причините са известни – остарели и морално, и физически телефонни съоръжения и претрупан телефонен трафик.

От казаното дотук можем да направим и първия извод, че в периода, последвал отиването на телефона и по-късно, до средата на 30-те години, в младата българска държава почти не съществуват условия за широкото разпространение на телефонните съобщения. Отделно от обстоятелството, че за времето, последвало Съединението – от 1885 до 1911 г., България достига значителни стопански успехи, последиците от Берлинския договор, едновременно с резултатите от последните войни – 1912-1918 г. възпрепятстват по-нататъшното развитие на българската национална икономика. По тези причини България си остава една изостанала аграрна страна. Казано иначе, в нея преобладава броят на селските жители, защото урбанизацията се развива твърде бавно. Дори и в столичния град през 1900 г., например, грамотността сред населението е само 57,4 %.³¹ Съотношението между селскостопанската и промишлената продукция в края на 1939 г. остава в полза на първата – 77:23.³² Тъкмо по тези причини в началото телефонизацията в България е предназначена да задоволява нуждите на държавното управление, както и стопанските и културните потребности на една твърде незначителна част от българското гражданство. В България, обаче, разпространението на телефона се извършва на некомерсиална основа и е монопол на държавата. Тя отделя необходимите средства за закупуването на телефонните съоръжения, за техния монтаж, поддръжка, профилактика и ремонт и тя извършва това без да очаква приходи, поне в началото, от цялата тази дейност. Държавата обучава и наема също и служителите, които обслужват телефонната мрежа и субсидира нейното по-нататъшно развитие и модернизиране.

От правна гледна точка инсталирането на телефонните апарати, прокарването на въздушни (а по-късно и на подземни кабелни) телефонни линии и цялата дейност по експлоатацията на телефонната мрежа в България става в съответствие със специалния телефонен правилник от 1893 г., създаден на основата на постановката на чл. 1 от Закона за пощите и телеграфите от 1889 г. Този правилник е бил променян на два пъти – през 1895 и 1900 г. съобразно с натрупания опит по телефонизацията на

страната. През 1906 г. е приет нов Закон за пощите, телеграфите и телефоните, изменян и допълван през годините 1919, 1922 и 1927 г. Основното в него и в допълнителните изменения е установяването на принципите на държавния монопол на телефонните съобщения, за тайната на провежданите телефонни разговори, както и за устройството и за експлоатацията на телефонната мрежа в страната.

Стопанското оживление в България през втората половина на 30-те години съвпада по време и с увеличаването на приходите, които телефонната служба носи на бюджета на държавата. През отделните години те са:

1920 г. – 9 727 311 лв.

1935 г. – 90 271 233 лв.

1938 г. – 132 873 054 лв.³³

По същото време и качеството на провежданите телефонни разговори се повишава рязко и поради пускането в експлоатация на първите автоматични телефонни централи през годините 1935-38 г. Те дават възможност и за едно допълнително разширяване на телефонната мрежа в цялата страна, което продължава и през годините на войната до началото на първите бомбардировки над столицата.

За целия осемгодишен период от 1931 г. до 1939 г. България установява и телефонна връзка с 25 европейски държави, а също и със Северна Америка. Броят на телефонните абонати в страната до началото на Втората световна война достига числото 27 439.³⁴

Най-любопитното в случая с телефонизацията на България е поощряването от страна на държавата – от самото начало на този процес – на разширяването на телефонната мрежа на частните абонати. Например, тук отсъства цензура върху частните разговори, таксите върху разговорите са сравнително ниски, абонаментите – също, регламентирана е от самото начало тайната на разговорите. Подобна политика, обаче контрастира с европейския опит от първите десетилетия на 20 век. Така в някои европейски страни в началото на процеса на собственото им телефонизиране се въвеждат редица принудителни и забранителни или най-малкото ограничителни мерки по отношение на телефонните разговори – високи такси, цензура и строг, строго спазван правилник за провеждането на телефонните разговори, контролира се дори и тяхното съдържание. Особен принос в това отношение има, например, Франция, която още от времето на електрическия телеграф – средата на 19 век, въвежда изключително бюрократичен, граничещ с “полицийщина” контрол върху предаването на частните телеграми. Дори и по-късно, през 1889 г. – точно когато се отбелязва 100-годишнината от френската революция, френската държава изкупува частните телефонни компании и така

монополизира телефонните съобщения. В основата на този акт, изглежда, не стоят единствено икономически или търговски интереси. По всяка вероятност, в него е заложен и изключителния централизъм на френската държава от тогава, както и франкофонската идея за обществен ред, социална йерархия и за особеностите на процеса на обмяната на идеите, ценностите, нормите, очакванията между членовете на френското общество. Не случайно френският икономист и културолог Жак Атали определя официалното или по-скоро "официозното" разбиране за комуникацията изобщо от същия този период от историята на Франция – началото на 20 век като "една лекция, преподавана от държавата", като един "политически инструмент", с който тя разполага и който тя свършено съзнателно и целенасочено използва за постигането на своите цели."³⁵

Действително, телефонът улеснява твърде много изграждането на личните комуникационни връзки. Дори и по-късно, през втората половина на 20 век, когато възникват и други технически комуникационни средства, тъкмо неограничената от нищо потенциална достъпност на телефона продължава да предлага възможности и в бъдеще, независимо от разстоянието и от реалното време да бъдат осъществени мигновени, лични и дискретни контакти с желания партньор. При това, освен достъпността, към допълнителните предимства на телефона могат да бъдат причислени именно заложените в телефонното общуване основни принципи на комуникацията изобщо – реципрочността и равенството. Едно основно качество на тази комуникация, което следва естествено от реализацията на същите тези принципи е отсъствието на пасивния елемент или на безучастието в поведението на участващите в телефонния разговор лица. Те са в състояние бързо и с голяма лекота да установят дискретни контакти и активна, диалогична обмяна на идеи, новини и сведения. При телефонния разговор възниква и едно особено чувство на лична заинтересованост, на общност, на интелектуална и на емоционална близост. Всички тези характеристики на телефонното общуване, естествено, не са случайни и до известна степен са резултат от спецификата на самото комуникационно средство. То винаги си остава един технически посредник на процеса на междуличностната комуникация, но в същото време я и доразвива, прибавя нови измерения на тази основан форма на човешкото общуване.

Очевидно, телефонната комуникация се отличава значително от масовата комуникация, осъществявана с традиционните средства за масово общуване – периодичния печат, радиото, телевизията и звукозаписа. Основното ѝ отличие е отсъствието на посредник, на третото действащо лице в комуникацията, което при масовата комуникация е неизбежно. И все пак от историята на комуникацията е известно, че идеята за едно

използване на телефона в качеството му на средство за масова комуникация възниква още от времето на неговото първоначално установяване в социалното пространство и намира едно реално потвърждение и у нас в България още през 1892 г. Както отбелязва Св. Стоянова³⁶, позовавайки се на съобщение, публикувано във вестник "Балканска зора" от края на миналия век, на 30 януари 1892 г. гостите на бала, организиран от Дружеството на Червения кръст в читалище "Славянска беседа" в София стават слушатели и на концерта в Пловдив, организиран и провеждан по същото време от хор, военен оркестър и гайди в пловдивската телефонна станция. Съобщението във вестника гласи: "... Присъстващите на бала бяха сюрпризирани с една новина. Часът е някъде 11, г-н Д. Петков помоли публиката да има търпение да пази няколко минути тишина и изслуша княжеския марш, когато Пловдивската музика ще свири... В залата се въдвори голяма тишина и след няколко секунди звуковете на Пловдивската военна музика се чуваха из цялата зала на Славянска беседа. Публиката посрещна този сюрприз с ръкопляскане. След туй засвириха гайди. Звуковете на гайдата се слушаха тъй добре, щото да играеше хоро, пак щяха да се чуят. Подир свирните се изпяха две песни, които се слушаха много добре в залата. Музиката на 9-тият пехотен полк свиреше от Изложението, песните от тях се пяха една след друга от г-жа Панайотовица и ученическият хор.

Говори се, че пловдивчани ще имат скоро случай да се порадват на подобно увеселение чрез микрофона, предавано от София.³⁷ Не ни е известно, порадвали ли са се пловдивчани на концерт, изнесен в София по телефона по-късно, но това, което ни е известно е, че на следващата година – 1893 г. в Будапеща също наблюдаваме подобно използване на телефона в качеството му на масово комуникационно средство. Електронната служба в Лондон през 1894 г. също повтаря функциите на българския "музикален телефон" и на унгарския "говорящ вестник", но в много по-ограничен мащаб в сравнение с последния по отношение на обхват на съдържание и времетраене.

Взаимодействието на телефона със средствата за масова комуникация у нас не се изчерпва единствено с концерта, чул по телефона от Пловдив. Появата на "многоканалния телефон" е свързана и с използването на радиовълните – електромагнитните вълни с висока честота, които осъществяват телефонните връзки между телефонните абонати. Първата, пусната в действие "многоканална телефонна уредба" е установена в София за осъществяването на връзка с Харманли през месец ноември 1930 г.³⁸ След това, от 1931 г. до началото на Втората световна война у нас са инсталирани общо 15 уредби от три отделни телефонни системи за многоканално предаване на телефонната информация.³⁹

Обобщението от направения дотук анализ, а също и от анализа на достъпните ни до момента източници, говори за едно сравнително бързо и внушително – естествено, съобразено с малките мащаби на България от това време – телефонизиране на страната от началото на 20 век до началото на Втората световна война. Причините за това, както потвърждава и световния опит, са разнообразни, но сред тях се откроява значението на телефона в стопанската сфера, в социалното управление, в децентрализацията и в хомогенизирането на отделните икономически единици, в икономията на време и на разходите, във вътрешната и външната политика на страната, в нейния културен и социален живот.

В същото време проблемите, които поражда телефонизацията на България повтарят тези, които съпътстват “телефонизирането” на повечето европейски страни, а също и на САЩ. Това, например, са проблемите за собствеността на телефонните средства, но също и проблемите на финансовата, административната, научната, техническата, дори и на социалната и културната политика по отношение на телефонните съобщения на съответната страна. Така проблемите на женския труд в телефонното ведомство на България – П.Т.Т., също както и в някои други страни, стават обществен въпрос. Обсъжда се от българската общественост тогава и въпроса за нееднаквото третиране на труда на жените в тази сфера, сравнен с тези на мъжете.⁴⁰ Обсъжда се и отрицателното, пренебрежителното, пък дори и обидното понякога отношение към същите тези жени, което намира най-различни проявления. Едно от тях е заложено в законопроект на П.Т.Т. от 1938 г. В него се забранява на жените от П.Т.Т. да встъпват в брак с мъже, които не са на служба във ведомството на пощите, телеграфа и телефоните, ако разбира се, желаят да си запазят службата.⁴¹

Българското радио – 1929-1944

До знаменателната дата на първото българско радиопредаване – 24-30. XI. 1929 г. се достига след близо 30-годишно социално утвърждаване на радиокомуникацията по света. Нейните основи у нас са положени още в началото на 20 век с функционирането и развитието на българската радиотелеграфна служба под ведомството на Управлението на телеграфните съобщения в страната. Историята на тази служба е достатъчно любопитна от всякакво гледище – техническо, икономическо, военно, политическо, социологическо и културно. Тук ще се ограничим да отбележим само някои факти, върху които обръща внимание Веселин

Димитров* - съпоставянето на радиотелеграфа и на българската периодика като източници на информация, ролята на радиотелеграфията като междинно информационно звено между армията на генерал Врангел в Русия и неговите съюзници във Франция, а също и радиоконтактите на българските радиотелеграфисти със Съветска Русия и др.⁴²

За първи път в България се приема радиопредаване – концерт, предаван от Берлин – на 25 септември 1921 г. в сградата на предавателната станция на Радиотелеграфната служба, построена зад гара София в присъствието на височайши гости, включително и на Н.В. Царя на България.⁴³ Впоследствие, Главната дирекция на П.Т.Т. проявява интерес и през 1924 г. доставя от Франция по-съвършени радиоприемници, предназначени за нуждите на радиотелеграфната служба. Същите тези радиоприемници са използвани и за първите демонстрации пред повече хора по време на вечеринки в София и в други провинциални градове на страната.⁴⁴

На 17 януари 1925 г. в София е регистрирано дружество “Радио Балкан”, което поставя пред държавата искането за концесия за радиоразпръскване в България. Като резултат назначената междуправителствена комисия на П.Т.Т. проучва въпроса и предлага законопроект за радиото в България, който бива по-късно гласуван и утвърден с Указ № 5 от 13. IV. 1927 г. На основата на този закон и на правилника за неговото приложение (от месец август 1927 г.) се регламентират и основните въпроси по радиопредаването и радиоприемането и се разрешава инсталирането на радиоприемници в страната.⁴⁵

През месец май 1930 г. група културни дейци образуват сдружение под името “Български радиосъюз”. Това сдружение по полуофициален път и с помощта на ведомството на П.Т.Т. организира и осъществява редовни радиопредавания. Всъщност хората, организирани в това сдружение са и пионерите на Българското радио, защото още от тогава тяхната дейност носи определено белезите преди всичко на едно културно дело. Тогава се формират и основите, и традициите на обществената

* Книгата на В. Димитров “Историята на радиото в България”, книга първа и втора, С., 1994 г. съдържа изключително ценни сведения относно похватите на радиото в България. Освен разглеждането на социалния ефект на радиото, тогава, проследен и в периодичния печат от това време, книгата съдържа информация за отделните хора, ангажирани в радиоразпръскването, във функционирането на Съюза “Родно радио”, за съдържанието на радиопредаванията. Втората част на труда разглежда особеностите на държавната радиосистема, на радиоаудиторията и предлага на читателя богата статистическа и друга информация за радиослушателите, за продължителността на отделните радиопрограми, за тяхното съдържание и специфика. Изключително ценни сведения намираме и в раздела, който разглежда функционирането на националното радио в навечерието и по време на Втората световна война.

радиоразпръсквателна дейност в България.⁴⁶

С Указ № 25 от 26. I. 1935 г. се утвърждава нов законопроект за радиото в България. Интересното в него е съдържанието на член 67, според който: "Съществуващият радиопредавател, построен от Българския Радиосъюз в София с помощта и с временното разрешение на държавата, преминава в пълна собственост на последната.

Предавателят и студиото в София и неразделно свързаните с тяхната експлоатация части и предмети, както и активът и пасивът на Българския Радиосъюз във връзка с досегашната служба, поддържане и просветна радиопропагандна дейност се приемат, изцяло и по опис от особена комисия, назначена от Министъра на съобщенията" и т.н.⁴⁷

Държавната програмна служба е учредена през 1935 г. в съответствие с Указ № 25 под ведомството на Министерството на железниците, пощите и телеграфите – Главна дирекция на П.Т.Т. Тя унаследява "Радиосъюза" и през 1936 г. разполага с определен щатен състав – трима уредници, трима говорители и допълнителен брой от извънщатни сътрудници. За Първи главен программен уредник е назначен известния културен деец г. Панайот Тодоров – Сирак Скитник, за уредници на музикалния отдел са назначени първо Димитър Ненов, а впоследствие – композиторът Боян Икономов.⁴⁸

Радиопрограмата още от първите дни на държавното радио е ориентирана към изпълнението на няколко отделни информационни блока:

Музика – 86%

Сказки – 5,50%

Новини – 5,25%

Разни – божествена служба, репортажи и др. – 3,25%⁴⁹

Структурата на програмата обаче се влияе от сезона, от културни събития, от отделни чествания, от различни държавни и обществени мероприятия. Понякога музиката се увеличава за сметка на говоренето, частта на развлекателната музика нараства, особено през лятото. Тогава се увеличава дялът на хумора, на репортажа, на спортните предавания. Концертните изпълнения, предавани от чужбина, се изпълняват най-вече през зимата, когато преобладават и просветителските и информационните предавания.

Две години след основаването на държавната програмна служба, тя поставя и основите на радиопредаванията за чужбина, на икономическите, специалните и спортните предавания, на предаванията за гражданско възпитание и т.н.⁵⁰ Така изградената структура на радиопредаванията, всъщност, представлява един класически модел на информационни предавания, ориентирани към една масова аудитория по това време.

Новините в програмната схема на Българското радио през 1929 г. са предавани в най-удобните часове за потенциалните радиослушатели:

сутрин 7,30-7,40 обед от 13 до 13,10 и от 13,30 до 13,45 часа, вечер от 21,30 до 21,45 часа.

От 5,25% в началото, няколко години по-късно те заемат вече 9,65% от дневната програма.

Структурата на новините включва външни новини, търговски и борсови съобщения, прогнози за времето, преглед на печата, църковен и астрономически календар, спорт, домашни съвети, сутрешна гимнастика, ободрителни думи.

Прави впечатление, че още тогава в Българското радио се осъществяват и преки радиопредавания от мястото на съответното събитие – концерт, манифестации, културно тържество, футболно състезание. През 1938 г. броят на осъществените подобни радиопредавания достига числото 270.⁵¹

Информационните потребности налагат и увеличаването на програмното време по отношение на "просветителско-възпитателните предавания". Например, през 1938 г. се уреждат седмици посветени на 60-годишнината от основаването на Третото българско царство, на българското дете, на общественото подпомагане, на българските просветители, на българската войска и др. Организирант се и цикли "Исторически календар", исторически преглед "От хан Исперих до цар Борис III", културни прегледи. Историческото знание се допълва и с идеите на Възраждането, с беседи за националния дълг на българския гражданин, с пропагандни внушения с възпитателна цел, посветени на борческия дух на българския народ, с примери от политическия, културния и стопански живот на България. В началото времетраенето на тези предавания е от 30 до 60 минути като впоследствие то намалява до 8-12 минути. Актуалните събития и дати също се вплитат в тъканта на "просветителско-възпитателните" сказки.⁵²

Акцентът в музикалните предавания е поставен с основание върху българската народна песен, върху събирането, записването, съхраняването, обработването и изпълнението на български народни песни. Радиослужбата също така поръчва специални музикални пиеси върху народна музика.⁵³ В резултат, до края на 1938 г. в библиотеката на Радио София са съхранени 1200 записани точно и пълно народни песни, обработени са за съпровод с пиано и за пеене други 50 песни, създадени са народен, камерен и симфоничен оркестри, композирани са 90 сюити.⁵⁴

Европейската музика също се изпълнява от Българско радио, разпределена по нации, музикални форми и автори. Фонотеката на радиото разполага с музикални записи средно за около 9000 минути от всичко 16 000 минути време месечно, посветено на музикални предавания (седмично музика се изпълнява за около 2500 минути).⁵⁵ Към 1939 г.

Българско радио разполага с около 10 000 системно закупувани грамофонни плочи, които съхраняват оперна, симфонична, религиозна и оперетна музика.⁵⁶

“Часовете за селото” формират другия голям програмен блок на Българското радио от тези години. Неговите основни задачи се свеждат тогава до напътствия за земеделските стопани и до съвети за здравето. Практическият характер на тези предавания най-вече засяга поминъка, жилищната уредба, хигиената на селския дом, културните прояви и занятия на българския земеделец. Културната насоченост на “земеделско-стопанските” предавания намира проявление в четенията на литературни произведения, в изнасянето на цикли от сказки за “селяните от различни страни”, в разглеждането на различни въпроси от областта на литературата и изкуството. Тези предавания са придружавани и от популярна, художествено обработена музика. Седмичната програма тук обикновено достига до около 60 минути.⁵⁷ Този дял на предаванията за преобладаващата част от българското население тогава прави впечатление, но нека не забравяме, че все още България е една земеделска страна, която Андрей Пантев, например, определя като страна “с архаична икономика”.⁵⁸ Следователно, естествено би било да очакваме дори и друг, по-голям обем на предаванията за преобладаващата част от потенциалната българска радиоаудитория през интересувания ни исторически преглед.

Ако се опитаме да обобщим накратко изнесените факти за дейността на Българското радио от това време и по-специално за неговото програмно съдържание, ще отбележим, първо, че още тогава, в зората на радиокомуникацията в България се търсят специфични творчески форми на радиото. Тези форми се търсят и в музикалните предавания, в театралните постановки, в радиорепортажа или в сказката. При излъчването на последната, например, се обръща подчертано внимание на лаконичността, на конкретността, на яснотата. В тези първи дни на българското радио прави впечатление и акцентът, поставян от радиоработниците върху изключителните предимства на радиокомуникацията пред печатното слово – неговата достъпност и потенциален обхват на най-широките слоеве от населението – включително и неграмотните граждани. При това, освен демографските характеристики на радиоаудиторията и други нейни характерни признаци като хетерогенност, активност, възискателност, непредубеденост и самостоятелност, а също и особеностите на самата радиокомуникация: мигновеността, масовостта, пряката му насоченост към различните категории слушатели – всичко това се взема под внимание.

Общият извод, който можем да направим е, че интуитивно пионерите на радиото у нас в България практически следват приложението,

реализацията на първите и все още неоткрити и неформулирани класически станали вече днес модели на комуникацията и по-конкретно този на Х. Ласуел (1948 г.). Според този модел, както това отдавна е известно, контактът с източника на комуникация *определя* възприемането на съобщенията, а също и техния *ефект* върху поведението на аудиторията. При това, осъществяването на този ефект много наподобява механизма на взаимодействието "стимул – реакция".

За да потвърдим правомерността на този извод и за радиокомуникацията в България през 30-те и 40-те години на XX в., ще отбележим, че тъкмо тогава философската проблематика, въпросите на личния и обществен морал и религията, но също така и проблемите на народния бит, географските предавания, дори и въпросите за детето и за семейството заемат особено място в структурата на програмата на Българското радио от онези години. Тези въпроси се разглеждат дори и в отделен програмен цикъл, озаглавен "Програма по гражданско възпитание". По същото време, дори и официалната доктрина на радиокомуникацията цели формирането на определена нагласа, налага организираност, определена насока на обществената чувствителност и интереси.

Радиото през 30-те и 40-те години в България, както и в повечето европейски страни по това време се разглежда, следователно, като един монологичен канал, като една еднопосочна информационна система, която по принцип изключва реципрочната, диалогичната комуникация.⁵⁹ Алтернативни информационни източници за българския радиослушател са били тогава и задграничните радиопредавания, предназначени за България. Според свидетелството на В. Димитров, към края на 30-те години и особено по време на войната, те особено интензифицират своята дейност. Задгранични радиопредавания са осъществявали официалните радиостанции като Радио "Гласът на Америка", Радио Лондон, Радио Рим, Радио Берлин, Радио Донау, Радио Москва. Радиопрограми на политическата емиграция са излъчвани по Радио "Свободна и независима България", Радио "Народен глас", Радио "Васил Левски и Радио "Христо Ботев".⁶⁰

През 1943 г., както това отбелязва пак В. Димитров, е прибавена една поправка към Закона за защита на държавата, според която за слушане на чужда радиостанция във военно време е предвидена санкцията "строг тъмничен затвор не по-малко от 5 години и глоба от 50 до 500 хиляди лева, а радиоапаратът се конфискува... Притежателят на радиоприемателен апарат, който допуска или дава възможност на външни лица да слушат по притежавания от него апарат, забранени от властта радиопредавателни станции, наказва се със строг тъмничен затвор и глоба

от сто хиляди до 500 хиляди лева.¹⁶¹

Естествено възниква въпросът за броя на членовете на радиоаудиторията в България през тези години. Официалната статистика е документирала, че през отделните години те са:

1930 г. – 1341

1934 г. – 7899

1935 г. – 13213

1938 г. – 40260⁶²

В. Димитров посочва данни за регистрираните през 1940 г. радиоапарати – 90 025. През 1941, 1942 и 1943 г. стойностите съответно са:

1940 г. – 90 025

1941 г. – 100 367

1942 г. – 147 368

1943 г. – 174 465⁶³

Очевидно, обаче общият брой на реалните членове на българската аудитория тогава е по-голям и поради броя на така наречените “черни слушатели”, чийто брой, обаче е неизвестен.⁶⁴

От всички радиоабонати през 1937 г. на София се падат 40,2%. Следващата година този дял нараства – 42,9% или 17 260 радиоабоната, докато по същото време в провинцията този брой е едва 23 000. Това означава, че в София на всеки 19 души се пада по един радиоприемник, в селата – приблизително на 2600, а в провинциалните градове – по един радиоприемник на всеки 95 жители.⁶⁵

Чиновниците, представителите на свободните професии, търговците и занаятчиите най-вече формират аудиторията, докато другите професии, включително и масата на селяните в случая са застъпени най-слабо.

Изводът от направения анализ е направен още тогава – през 1939 г. и той гласи: “... грамадната маса от нашия народ още не се ползва от радиото и че в страната ни лежат големи възможности за развитие.”⁶⁶

* * *

Интересното от културологична гледна точка е, че в годините на социалното утвърждаване на радиокомуникацията радиоработниците съпоставят функционирането и развитието на Българското радио с възможностите на театъра, вестника, училището, и дори с тези на Университета. Още тогава – в началото на 30-те години в България се обсъжда взаимодействието на различните комуникационни средства, предрича се или обратното – отхвърля се възможната “смърт” на печатното слово пред лицето на новата медия – радиото. Нещо повече, лансира се и идеята за взаимното допълване и обогатяване на различните

комуникационни канали. Набелязват се дори и конкретни пътища за бъдещи изследвания, констатира се и първи резултати от осъществено комуникационно взаимодействие.⁶⁷ У нас, изглежда, още тогава е положено началото на дискусията – особено популярна през 60/70-те години в света за негативното или обратното – плодотворното влияние на електронната медия върху читателската аудитория. Този въпрос заслужава отделно разглеждане.

Вместо заключение

Поради изключителните си възможности за установяване на една бърза, мигновена комуникация телефонът и радиото в България още през първите десетилетия на 20 век отправят едно предизвикателство към традиционните представи на тогавашното българско общество за окръжаващия го свят, за мястото му в него и за собствения му просперитет и бъдеще. Това става възможно благодарение и на българския периодичен печат от тези години, който подготвя комуникационната ситуация в България за появата и широкото разпространение на електронните средства за комуникация през 20 век. Дори и появяването на рекламата в българския вестник още преди Освобождението и по-късно – нейното утвърждаване през 30-те години, потвърждава този извод. Телефонизацията на страната, в същото време, поставя основите на хоризонтално разположените в електронното информационно пространство отделни комуникационни връзки. Те възникват спонтанно и естествено като следват необходимия за живота на българското общество процес на обмяна на идеи, ценности, желания, очаквания, знания и опит между членовете на групите, които го съставляват. Началото и на радиокомуникацията в България в същото това време потвърждава и световните тенденции в социалното ѝ утвърждаване. Както е известно, това са въпросите и тяхното решаване по отношение на финансирането, образуването на радиоаудиторията (реална и потенциална), а също и взаимодействието между различните комуникационни средства в комуникационното пространство.

БЕЛЕЖКИ

1. Български периодичен печат 1844-1944 г. Български библиографски институт "Елин Пелин", т. I, С., Наука и изкуство, 1962, с.1-2
2. Генчев, Н., Българско Възраждане, София, 1981, с.133-140
3. Български периодичен печат, с. 4-5
4. Виж по-подробно по въпроса "История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров, Издателска къща "Христо Ботев", София, 1994, с.413-415

5. Андреев, Б., Начало, развой и възход на българския печат, т. II, София, 1946, с.8
6. Пак там, с.10
7. Пак там, с. 10-11
8. Андреев, Б., Цит. съч., с. 95. Виж също и Български периодичен печат, с.9
9. Пак там, с.206
10. Пак там, с. 206
11. Български периодичен печат, цит. съч., с.12
12. Андреев, Б., Цит. съч., с.150-160
13. Български периодичен печат, с.13
14. История на България, с. 555
15. Български периодичен печат, с.15
16. Стоянов, д-р Стефан, Поява и развой на българския периодичен печат, София, Книгоиздателство Хр. Г. Данов, 1986, с.172
17. Топенчаров, Вл. Българската журналистика, 1917-1923, С., Наука и изкуство, 1983, с.27
18. Андреев, Б., Цит. съч., с.208, т. II
19. Пак там, с.209
20. Пак там, с.210-211
21. Български периодичен печат, с.17
22. Стоянов, Ст., цит. съч., с.172-173
23. История на България, с. 648-650
24. 60 години български пощи, телеграф и телефони, 1879-1939, Главна дирекция на П.Т.Т., Фонд "Научни издания", 1939, с.24
25. Пак там
26. 80 г. пощи, телеграфи, телефони, 1879-1959, С., 1959, с.101-114
27. Пак там, с. 101
28. 60 години български пощи, телеграф и телефон 1879-1939, с.193
29. Пак там, с.189
30. Косев, Д., 1300 години България – В: Първи международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1981, Доклади. Пленарни доклади, БАН, София, 1982, с.16-17; Виж също и История на България, с.387-535
31. Иширков, Град София. Местоположение на град София. Юбилейна книга на г. София 1878-1928 г., с.2 и с.69 – Цит. по Ранчев И., Възрожденската просвета в град София до Кримската война – Дипл. работа, СУ "Кл. Охридски", София, 1973
32. Проф. И. Пенков, проф. Т. Христов, Икономическа география на България, София, Наука и изкуство, 1975, с.121
33. 60 г. пощи, телеграф, телефон. Юбилейна книга 1879-1939, с.85
34. 60 години български пощи, телеграф и телефон 1879-1939, с.24; с.193
35. Atali J. and Storidge Y., The Birth of the Telephone and the Economic Crises – The Slow Death of Monologue in French Society – In: The Social Impact of the Telephone, p. 97-112
36. Стоянова, Св., "Преди век се чу концерт по телефона" – вестник "Континент", 19 май 1995, бр.115
37. Пак там
38. 60 г. поща, телеграф, телефон. Юбилейна книга 1879-1939, с.83-84
39. Пак там
40. Донева П., Жените и съюза – В: Юбилейна книга на телеграфо-пощенския и телефонния съюз в България 1908-1939, с.175-177
41. Пак там, с.176
42. Димитров В. История на радиото в България, Книга първа, София, 1994, с.63-70
43. 60 г. поща, телеграф, телефон, с.91

44. Пак там
45. Пак там
46. Пак там, с.92
47. Пак там, с.91-93
48. 60 години български пощи, телеграф и телефони 1879-1939, с.242
49. Пак там
50. Пак там
51. Пак там, с.251
52. Пак там, с.246-248
53. Пак там, с.244
54. Пак там
55. Пак там, с.246
56. Пак там
57. Пак там, с.248-250
58. История на България, с.497
59. Виж например Димитров В., цит. съч., с.315-321 и другаде
60. Димитров В., цит. съч., с.321
61. Пак там, с.330
62. 60 г. Български пощи, телеграф и телефон 1879-1939, с.257
63. Димитров В., цит. съч., с.104-106
64. Пак там
65. 60 г. Български пощи, телеграф и телефон 1879-1939, с.259-261
66. Пак там, с.261
67. Пак там, с.262-263; 257-269; 60 г. поща, телеграф и телефон, цит. съч., с.80-95 и др.